63.3(5Қаз)я72
Б-12
уйғ.яз.

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХИ

Д. Бабаев

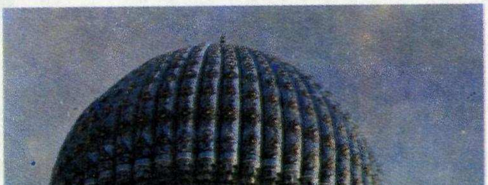

Архивтік қор.
Архивный фонд

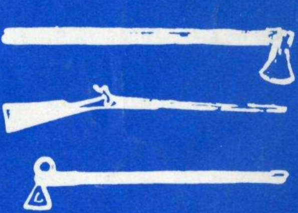

8

63.3(5К23)44/я7
Б-12

Д. БАБАЕВ

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХИ

(XV—XVII әә.)

II бөлүм

ОТТУРА МӘКТӘПНИҢ 8-СИНИПИҒА
БЕҒИШЛАНҒАН ДӘРИСЛИК

Қайта ишлинип, толуқтурулған 2-нәшри

2769
19.10.95г
Кам

Алмута "Рауан" 1995

Қазақстан Жумһурийити Маарип министрлиги тәстиқлигән

Б. Рахмитуллаева, М. Мәсимовалар тәржимиси

Д. БАБАЕВ. Казакстан тарихи (XV—XVII әә.)
Оттура мәктәпниң 8-синипиға беғишланған дәрислик.— Алмута, "Рауан", 1995.— 144 бәт.

ISBN-5-625-02667-Х.

Б $\frac{4306020600 - 010}{404(05) - 95}$ 123 – 95

ISBN 5-625-02667-Х

142739

© Бабаев Д., 1992
© Рахмитуллаева Б., Мәсимова М., 1995

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

ҚАЗАҚ ХАНЛИҚЛИРИНИҢ ҚУРУЛУШИ.

I БАП. XIV—XV ӘСИРЛӘРДИКИ ҚАЗАҚСТАН.

§ 1. АҚ ОРДА

Ақ Ординиң мустәқилликкә егә болуши. *Алтун Орда сәясий мустәқиллик алған бир нәччә ханлиқларға бөлүнүшкә башлиған вақитта Қазақстан йеридә Ақ Орда дәп атилидиған йеңи дөләт пәйда болди. Униң тәркивигә Сирдәрия әтрапи, Арал деңизиниң шималий-шәрқидин Есил, Сарису дәриялиригичә болған йәрләр кирди.* Ақ Ординиң территориясидә мәлум дәвирдә моңғуллар хану-вәйран қиливәткән, өз вақтида гүлләнгән, жирик мәдәнийәт вә сода мәркәзлири — Сиғанақ, Яси, Савран, Яркәнт охшаш шәһәрләр болди. Сиғанақ — Ақ Ординиң пайтәхти еди. Ақ Ордиға Дәшти-Қипчақниң шәрқий қисми кирди. Язма мәлуматларниң ейтилишиға қариғанда *Ақ Ординиң көчмән хәлқи өзбәк-қазақ дәп аталған.* Кейинәрәк өзбәк, қазақ болуп айрим атилип кетиши мошуниңға бағлиқ болуши еһтимал.

Әмирләр вә ханлар һәм уларниң өз ара тоқунушлири. Ақ Ординиң дәсләпки хани *Саси-Буқа* вапат болғандин кейин, униң оғли *Ерзен* хан болди. Мошу вақиттин башлап бу йәрдә шәһәрлик жайларниң гүллинишигә ғәмхорлуқ ясилип, содиниң йәниму тәрәққий етишигә йол ечилди. Сирдәрия әтрапидики терилғулуқ наһийәлири әксигә кәлтүрүлди, һүнәрвәнчилик қанат яйди. Ислам динини мустәһкәмләш мәхситидә мечит, мәдрисиләр селиш жиддий қолға елинди. Һөкүмран синип мусулман динини өзлиригә қаттиқ таянча қилди. Ерзен хан өзигә қарашлиқ йәрләрниң чегарисини кәтъий бәлгүләп, уларни башқурушқа өз уруғидин (ру) чиққан султанларни қойди. Ерзенниң оғли *Мубарәкғожа* хан болғандин кейин у Ақ Ордини Алтун Ордидин бөлүве-

лиш үчүн һәрикәт қилди. Амма Алтун Орда ханлири униңға йол қоймиди. Һөкүмранлиқни сақлап келишниң һәммә чарилирини тартинмай қолланди. Һәтта, феодалларниң һакимийәт һөкүмранлиғи йолидики талаш-тартишлирини астиртин қоллап турди. Шундақ қилип уларниң бөлүнүп кетишигә мүмкинчилик бәрмиди. 1354—1364-жж. ичидә феодаллиқ қураллиқ тоқунушлар сәвәвидин сәккиз хан қаза тапти. Талаш-тартишлар үзлүксиз давам қилди. Шундиму Ақ Орда аста-аста күчәйди. *Орус ханниң дәвридила Ақ Орда өз алдиға мустәқил ханлиқ болуп жарияланди.* Мустәқиллик алғандин кейин Ақ Орда Дәшти-Қипчақ даласиниң қоллап-қувәтлиши билән Алтун Ордиға қарши жүрүшләр қилди.

XIV ә. 70-жж. Орус хан Астраханни, 1374—1375-жж. Сарай-Беркени бесип алди.

Мошу вақитта Мәвраннаһрниң һакими (әмири) Төмүрму күчийип кәткән еди. Төмүрниң Ақ Ордиға қарши жүрүшкә атлинидиғанлиғи бәлгүлүк болди. Орус ханниң қолидин каза тапқан абройлуқ бир феодалниң балиси — *Тохтамуш* Ақ ордидин қечип Сәмәрқәнткә бариду. Төмүр бу әһвални пайдилинип, Тохтамушқа нурғун әскәр берип Орус ханға қарши жүрүшкә атландуриду. Урушта Орус хан өлүп, Ақ Орда тәхтигә Тохтамуш олтириду. Тохтамуш бунингдин кейин Волга бойиға (Поволжьегә) һужум қилип Сарай-Беркени вә башқиму шәһәрләрни бесип алди. XIV ә. 80-ж. Тохтамуш Ақ Орда вә Алтун Орда йәрлирини толуқ бесип елип, өз қол астиға бирләштүрди. Әнди Тохтамушқа Төмүрниң қоллап-қувәтлиши һажәт болмай қалди. Хан тәхтигә олтирип, күч-қудрәткә егә болувалған Тохтамуш Төмүргә бекинмайдиғанлиғини елан қилди. Мана мошуниңдин кейин Төмүр билән Тохтамуш иккисиниң оттурисидики узаққа созулған қанлиқ уруш башланди. 1391-ж. 200 миң әскири билән һужум башлиған Төмүр 1395-ж. Тохтамушниң әскирини вәйран қилип, ғалибийәт қазанди. Униңға беқинда болған көплигән шәһәрләрни, шу жүмлидин, Сарай-Беркениму бесип алди. Тохтамуш Сибирьға қечип кәтти. Төмүр Алтун Ордиға Орус хан әвладидин өзи ишәнгән адәмни тәхткә олтарғузди. Әнди Алтун Ордида әмир *Едигениң* һөкүмранлиғи орниди. 1399-ж. әмир Едиге хан тажини *Шәдибеккә* кийгүзди. 1406-ж. өзи Сибирьдики Тохтамушқа қарши жүрүшкә атланди. Қайтип кәлгәндин кейин Шәдибеккә қарши уруш ечип, уни ордидин

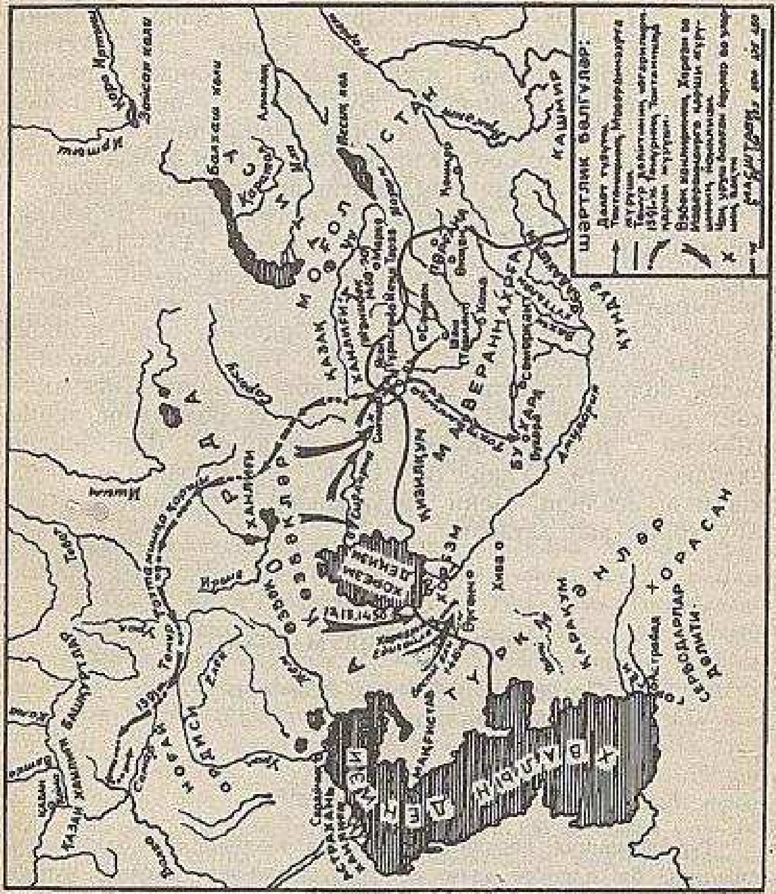

XIV—XV ғғ. Қазақстан

коғлаветип, 1408-ж. Алтун Орда хани қилип *Полатни* олтарғузди, лекин 1411-ж. уни Қирим хани тәхттин ғулатти. Едигә билән униңға беқинда ханлар арисида талаш-тартишлар башланди. Бу 1419-ж. әмир Едигениң өлүмигә елип кәлди. Алтун Орда парчилинип, униң орниға Қазан, Астрахань, Қирим ханлиқлири пәйда болди. Хорезм Төмүр әвлади мәмликитиниң тәркивигә кирди.

Ақ Орда ички жаңжал, Төмүргә қарши жүргүзгән урушлардин қаттиқ һалсирап кәтти. 1423—1424-жж. Орус ханниң нәвриси *Бараҡ* рәқиплирини йеңип ханлиқ һөкүмранлиқни өз қолиға алди. Лекин мошу пәйттә Төмүр Сирдәрия йенидики Ақ Ординиң баш шәһири Сиғанақни бесип алди. 1426-ж. Төмүрниң әскәрлири билән болған урушта Бараҡ ғәлибә қазинип Сиғанақни қайтуруп алиду. 1423-ж. Бараҡ вапат болғандин кейин Шәрқий Дәшти-Қипчақта һакимийәт Шайбанилар әвладиға өтти. Улар Ақ Орда территориясиниң чоң қисмини егилиди. Йеңи һөкүмранлар әвладиниң тәхтигә Абулхәйир хан олтарди.

ҚОШУМЧӘ МӘЛУМАТЛАР

Профессор Санжар Жағипар оғли Аспандияров (1889—1938)

Моңғул дәври һәққидики мақалидин

Түркий-моңғул һәрикитиниң тәсири интайин зор болди. Бир тәрәптин, бу һәрикәт адәм ейтқусиз балаю-апәт әкелип, нурғун йәрләрни хану-вәйран қиливәтсә (мәсилән, пүткүл Оттура Азия гумран болуп, қуруқ сүйигила қалди, гүллинип турған Месопотамия пүтүнләй вәйран болди, суғириш системисиниң хелила қисми йоқитилди вә ш. о.), иккинчи тәрәптин, дуния йүзиниң һәр тәрипидин қийилишип ятқан тоққуз йолниң түгүчидә зор дөләтниң пәйда болуши, қаттиқ интизам вә бехәтәрликниң орниши, почта алақисиниң йолға қоюлуши вә башқилар һелиқи хану-вәйран болған турмушниң чапсан әксигә кәлтүрүлишигә, сода вә деханчилиқниң кәң түрдә өсүшигә имканийәт яратти. Мошуниң нәтижисидә олтурушлуққа айланған мәдәнийәтлик өлкиләр мустәһкәмлинип, кәң қанат йейишқа башлиди. Сирдәрия вә Амудәрия әтрапида орунлашқан түркий көчмән хәлиқләрниң бесим көпчилиги Оттура Азиягә қарап силжиди. Парис (таҗик) тиллиқ аһали пәқәт Мәвраннаһр шәһәрлиридә (Сәмәрқәнт, Бухара), әнди

бир азирағи Пәрғана вә Шәрқий Бухариниң бериш тәс болған тағлиқ өлкилиридила қалди. Моңғуллар биртуташ болуп ятқан түркий хәлиқләрниң арисида тарап кәтти. Түркий хәлиқләр һәққидә сөз қилсақ, уларниң бир қисми Оттура Азияниң шималий тәрәплиридә, Сирдәрия вә Йәттису территориялиридә көчүп жүрди; йәнә бир қисми җәнубий рус далалирида, Волгиниң бойида Алтун Орда намлиқ дөләт қурди; бир қисми Төвәнки вә Оттура Волға қирғақлирида, Қирим йерим аралида җайлишип қалди; бәзилири Волгидин шәриққә қариған якта, Яик далалирида вә шималий Кавказда көчмән һаят кәчүрди. Персия, Кичик Азия вә Хорасанни бесип алған түркий-моңғуллар әрәп-парис хәлиқлириниң арисиға тарап кетип, әнди азирақ бир қисми шималий Иран вә Әзәрбәйҗан йәрлирини маканлиди. Түркий хәлиқләр бесим көпчилик болуп, моңғулларни толуғи билән өз ичигә сиңирип кәтти. Түркийләрниң ичигә сиңип кәткән моңғуллардин гайи бир урук-қәбилә атлири, тилда айримлиған сөзләрла қалди. Шәрқий Европилиқ далалар Волга бойиға (Алтун Ордиға) маслишип, шуни мәркәз тутқиниға қаримастин, бу әтраптики көчмәнләр Оттура Азиядики көчмән хәлиқләр билән бурунқидәкла қоюқ алақида болди. Оттура Азияниң шәрқий бетидики далалиқ аймақниң бир қисми Хитайға қарап силжиди. Бу — Моңғулия вә униң ғәрбий бөлиги, Уранхай өлкиси дәп атилидиған аймақ (һазирқи Танну — Тува Хәлиқ Республикиси). Бу йәрдә моңғуллар түркийләрдин бесим болди. Бу җәриян пүткүл XIV әсирниң давамида тез маңдидә, мошу әсирниң иккинчи йеримида (1370-жж.) Моңғулияни хитайлишип кәткән моңғул әвлади — Хубилай ханниң (Юань сулалиси) йолбашчилиғида Хитай бесип алди. Бу йәрдә хитай мәдәнийитиниң тәсири күчлүк еди.

Оттура Азияниң түркий-моңғуллири толуғи билән ислам мәдәнийитини қобул қилди. Дала қәбилилириниң шәрқий тәрәп қисми билән, йәни Моңғулия билән аридики қатнаш-алақә үзүл-кесил дегидәк тохтитилди. Шималий аймақларни яйлиған, көчүп-қонған түркий-моңғул уруқлири хитай мәмликитиниң тәркивигә кирип кәткән шәрқий-моңғуллириға қариғанда Түркстан әтрапида олтирақлишип, парис уруқлири билән арилишип кәткән қериндашлири билән көпирәк алақидә болди. Узақ вақитларға созулған мошундақ үзүлүш тәсиридин тил, һоқуқ вә диний урпи-адәтләрдики айримчилиқ урук-туққан көчмән қәбилиләрдин тез ажрап кетиду.

Соал вә тапшуруқлар

С. Ж. Аспандияров вә униң әсәрлири һәққидә немә билисиләр? "Түркий-моңғул" дегән терминни қандақ чүшинисиләр? Қошумчә мәлуматларға вә оқуған әдәбиятларға асаслинип бепаян йәрдә биртуташ мәмликәтниң пәйда болушиға бағлиқ қандақ өзгиришләр йүз бәргәнлигини ейтип бериңлар.

§ 2. МОҒОЛСТАН

Чағатай мәмликитидин йеңи ханлиқниң бөлүнүши. Моғолстанниң қурулушиға Чағатай мәмликитиниң тарилип кетиши сәвәп болди. Чағатай мәмликити вужут болған вақиттин башлапла сәясий вә ихтисат тәрипидин биртуташ, мустәһкәм болалмиди. Мәвраннәһрни бесип алған моңғуллар йәрлик олтиришлиқ деханлар вә шәһәр турғунлириға хас урпи-адәтләр тәсиригә чүшүп, олтиришлиқ һаятқа көнүкти. Йәттисудикиләр түркий тиллиқ хәлиқләр билән арилишип, көчмән һаят тәризини сақлап қалди. Бу йәрдә яшаватқан деханлар билән йерим көчмәнләрниң бир бөлигиму, асасән, көчмән турмуш тәризигә авушти.

Үзлүксиз мениватқан феодаллиқ өз ара җанҗаллар бу өлкиниң егилигини дайим чүшкүнлүккә кәлтүрүп турди.

XIV ә. оттурилири Чағатай мәмликити Ғәрбий вә Шәрқий болуп иккигә бөлүнди. Шәрқий бөлиги Моғолстан дәп атилип, жирик феодаллар кеңиши 1348-ж. Туғлуқ Төмүр султанни хан дәп елан қилди. Шундақ қилип, Чағатай мәмликитиниң җәнубий бөлигидики Или аймиғи, Йәттису әтрапи вә Түркстанниң бир бөлиги Моғолстан дәп атилидиған ханлиқ қурди. XIV ә. оттурилири сәясий һаятта Мәвраннәһрниң бөлүш һәрикитини башқурған дулат уруғидин чиққан даһиларниң роли ашти. Дулатлар кәң-таша территорияни елип ятқан Йәттисудики түркий қәбилиләрниң әң бир қудрәтлиги болди.

XIV ә. дулатларниң жирик феодаллири Шәрқий Түркстандики олтиришлиқ деханчилиққа лайиқ йәрләрни егиләвалди. Һәр бир жирик феодалниң атидин балиға мирасқа қалидиған зор йәр үлүши болди. Һәр ким өз йеридә чәксиз һөкүмранлиқ жүргүзди. Моғолстанниң атақлиқ байлири — дулат даһилири Йәттису вә Шәрқий Түркстанда өз һөкүмранлиғини мустәһкәмлигини билән чиңгизлиқлар орнатқан дәстүрни бузушқа җүръәт қилалмиди.

Моғолстанниң территорияси вә хәлқи. Моғолстанниң чегариси һәққидә Муһәммәт Һәйдәр Дулати "Тарих-и-Рашиди" намлиқ әмгигидә "Моғолстан чегарисиниң узуни вә ени 7—8 айлиқ йол. Шәрқидә — қалмақ йеригә тирилиду (Баркөл, Иртыш), шималидики чегариси — Көкчә деңиз (Балхаш), ғәрбидә — Түркстан, җәнубида — Ташкент, Пәрғана,

Қәшқәр, Ақсу",— дәп көрсәтти. Асасән алғанда, Моғолстанниң көпчилик бөлиги — җәнубий Қазақстан вә Қирғизстанниң территорияси болди. "Моғолстан — тарихий-географиялик термин сөз. Униң мәниси "моғул", "моғол" дегән чүшәнчидин чиққан. Оттура Азия хәлиқлириниң ейтиши бойичә "монгол" дәп атилип кәткән. Қазақстанниң җәнубий-шәрқидики хәлиқләр Моғолстанниң пәйда болған вақтидин бери түркий тиллиқ болди.

Тарихий мәлуматлар бойичә моғоллар тәркивигә дулатлар, қаңлилар, керейтлар, арғинлар, үйсүнләр в. б. җирик қәбилиләр кирди.

XIV ә. оттурисида мәркизи Йәттису болған Моғолстан мәмликитиниң пәйда болуши, шундақла Шәрқий Дәшти-Қипчақ территориясидә Ақ Ординиң қурулуп, мустәһкәмлиниши Қазақстан тарихида интайин зор вақиә болди.

Моғолстанниң биринчи хани Туғлуқ Төмүр дулат вә башқа қәбилиләрниң феодал ақсүйәклиригә тайинип, өз қаримиғидики йәрләргә тәртип орнатти, Мәвраннәһрниң хелила йәрлирини бесип алди. Алмилиқ мәркизи болди. У өз һакимийитини мустәһкәмләш үчүн мусулман динини тирәк қилди. Исламға қарши болғанлар қаттиқ җазаға тартилди.

Туғлуқ Төмүр 1361-ж. Мәвраннәһрни түгәл бесивелип, бу йәргә оғли *Илияс Ғоҗини* һаким қилип қойди вә өзи Моғолстанға йенип кәлди. Моғолстан әмирлири арисидики җанҗални пайдилинип, Әмир Төмүр Мәвраннәһрда һөкүмранлиқ қилишқа қол селишқа башлиди. У Мәвраннәһрға келип, хәлиқниң қоллап-қувәтлишигә еришип, һакиммийәтни өз қолиға алди. Мошу чағда Туғлуқ Төмүр вапат болуп, Илияс Ғоҗа Мәвраннәһрдин чапсан кетишкә мәҗбур болиду. Қайтип келиветип у Әмир Төмүрниң әскири билән тоқунушуп, мәғлуп болиду вә әсиргә чүшүп қалиду. Әмир уни тирик қоюветиду, бирақ униң әскирини вәйран қилип, Ташкентқичә қоғлаветиду.

Илияс Ғоҗа Моғолстанниң хан тәхтигә олтириши билән 1365-ж. Мәвраннәһрға җүрүш қилиду. Сирдәрия бойида, Ташкәнт шәһириниң йенида һәл қилғучи җәң болди. Төмүр әскири йеңилип, бит-чити чиқип қачти. Илияс Ғоҗиниң Мәвраннәһрға киришигә йол ечилди. Шәһәрни рәһимсиз булап-талап, хәлқини қирғинға учратти. Төмүр вә шәһәрниң әмири Һүсәйн йеңилиштин кейин Сәмәрқәнтни ташлап, Амудәриядин өтүп кәтти.

Бирақ Илияс Ғожиниң әскәрлири Сәмәрқәнтни алалмиди. Шәһәр хәлқи қаттиқ туруп қаршилиқ көрсәтти. Моғолларға қарши умумхәликлиқ күрәш башланди. Узақ қоршавға елиш Моғолстан әскирини һалсиратти, атлири кирилишқа башлиди. Амалсиз чекинишкә мәжбур болди. Сәмәрқәнт хәлқиниң күрүши граждан-лиқ өрләш туғқузди. Явузлуқниң алди елинди.

§3. АБУЛХӘЙИР ХАНЛИҒИ

Ханлиқниң қурулуши вә мустәһкәмлиниши.

XV ә. 20-жж. Қазақстанниң мәркизий, ғәрбий вә шималий-ғәрбий наһийәлиридә мустәқил феодаллиқ егиликләр пәйда болди. Феодалларниң өз ара талаш-тартиш вә һакимийәт үчүн күриши көчмән хәлиқләрниң турмуш әһвалиға еғир зиян йәткүзди. Мошундақ пәйттә Шайбани әвлади Абулхәйир жуқурида аталған аймақларда бийликни өз қолиға алди. У көплигән қәбилиләрниң һөкүмран синиплириниң қоллап-қуวәтлишигә егә болуп, 1428-ж. хан тәхтигә олтарди. Абулхәйирни тәхткә олтарғузушқа уруқ, қәбилә башчилири билән султанлиридин башқа мусулман роһанийлириму паал қатнашти. Абулхәйир ханлиғи, асасән, түркийләрдин вә бәзи түркийләшкән уруқ-қәбилиләрдин тәшкил тапти. Бу қәбилиләрниң тили, егилиги охшаш, мәдәнийити вә турмуш-дәстүрлириму бирдәк еди. Бу хәликлар өзбәк дегән атқа егә болди. Абулхәйир Сирдәрия бойидики шәһәрләр вә Хорезм үчүн Төмүр әвлатлири билән узақ урушти. Шәрқий Дәшти-Қипчақниң тарқақ феодаллириниң бешини қошуп "Көчмән өзбәкләр мәмликитини" қурди. Бу Қазақстан вә Оттура Азия тарихида көзгә көрүнәрлик вақиә болди. Көчмән өзбәк мәмликитигә ғәрбидә — Яик, шәрқидә — Балхаш, жәнубида — Арал деңизи вә Сирдәрияниң төвәнки еқими, шималида Тобол вә Иртыш дәриялириниң оттура тармақлири кирди.

Мәмликәтни қириқ жил бийлигән болсиму Абулхәйир хан мәмликитиниң ички сәясий әһвали турақлиқ, мустәһкәм болалмиди. Мәмликәт ичидә алий һакимийәт бийлиги үчүн талашқан Жоши әвлатлири билән үзлүксиз вә рәһимсиз күрәш жүргүзүшкә тоғра кәлди.

Хан болуп җакаланғандин кейин көп өтмәй 1430-ж. Абулхәйир Тобол дәриясиниң бойида Шайбани әвлади Маһмут Ғоҗини талқанлиди. Андин бир нәччә қетим Хорезмға қарши җүрүш қилди. Оттузинчи жилниң бешида у дүшмәнлири Маһмутхан вә Әхмәт ханға қарши җүрүш қилип йәңди. Орда-Базарни өзигә қошувалди. Мошу ғалибийәткә бағлиқ өз намидин ахча чиқарди. Абулхәйирханниң ғәлибиси көчмән аһалиниң тәсирлик феодаллар топидин күчлүк қоллаш тепип, һакимийәт бийлигини мустәһкәмләшкә шараит яратти, униң абройини ашурди. Бирақ Җоши вә Шайбани әвлатлири арисидин Җәнибек вә Керей охшаш интайин җирик феодаллар Абулхәйиргә бекинғуси кәлмиди.

1446-ж. даланиң күчлүк һөкүмранлириниң бири Мустафа Абулхәйиргә қарши уруш ечип, йеңилип қалди. Мустафа өз әскири билән Хорезмни Төмүрдин тартивелип, уни 60-жилларғичә бийлиди.

1446-ж. Абулхәйир хан Сирдәрия бойи билән Қаратав бағридики бир нәччә шәһәрләрни (Созақ, Сиғанақ, Аққорған, Өзгәнт) бесип алди. Сиғанақ — ханлиқниң мәркизигә айланди.

Бурун шәрқи — Хангай тағлириниң ғәрбий бети, җәнуби — Гоби чөли, ғәрби — Моғолстан йери, шимали — Иртыш вә Енисей дәриялири болған арилиқта ойрат (қалмақ) дәп атилидиған көчмән хәлиқ яшатти. Ойратларниң җирик феодаллири яйлақ йәр үчүн Моғолстанға, Йәттису вә Оттура Азиягә пат-пат җүрүшләргә чиқти. 1456—1457-жж. Абулхәйир хан Сиғанақниң йенида Өз Төмүр тайчи башлиған ойратлар билән урушуп, йеңилип қалди. Абулхәйир Сиғанақ сепилида бәкинивалди. Қаршилиқ учратмиған ойратлар Түркстан вә Ташкент әтрапини халиғиничә булап-талиди, *Өз Төмүр* тайчи қайтишида Абулхәйир хан билән уни хорлайдиған шәртнамә түзди.

Мошу мәғлубийәттин кейин көчмән хәлиқниң бир қисми Җәнибек вә Керей султанлар башчилиғида Абулхәйирдин бөлүнүп, Моғолстанға көчүп кетип, Чу дәриясиниң вадисиға җайлашти. 1468-ж. Абулхәйир Моғолстанға җүрүш қилип, сәпәр үстидә туюқсиз вапат болди. Ханлиқта һакимийәт бийлиги үчүн талаш-тартиш башланди.

§ 4. АҚ ОРДА, МОҒОЛСТАН ВӘ АБУЛХӘЙИР ХАНЛИҒИНИҢ ДӨЛӘТЛИК-МӘМУРИЙ ТҮЗҮМИ

Улус вә әл. XIV—XVI әсирләр мәлуматнамилирида, шу дәвирләрдики дәстүр бойичә империя тәркивидики егиликләр (мәмликәтләр) “улус” дәп аталған. Улуслар империя даирисидики һөкүмран әвлат әзалириниң үлүшлүк егилиги болуп һесаплиниду. “Улус” чүшәнчә йекидин “мәмликәт”, “дөләт” дегән мәна бериду. Мәсилән: “Бату улуси”, “Өзбәк улуси”, “Орусхан улуси”, “Моғол улуси” в. б.

“Улус” чүшәнчиси билән биллә түркий сөз “әл”, “ил” кәң қоллинилиду. “Әл” дегән чүшәнчә “улус” сөзи билән биллә ейтиливериду. “Әл” дегән сөзму “мәмликәт”; “дөләт” дегән мәна бериду. Мәсилән, қазақ ели, өзбәк ели, уйғур ели дегәндики “әл” сөзини “мәмликәт” дегән сөз билән алмаштурушқа болиду. Униңдин бу сөзниң мәнаси өзгәрмәйду.

XIV—XV әә. Қазақстан йеридә һәр мәмликәтниң хәлқи чоң-кичик қәбиләвий бирләшмиләргә, жирик топларға бөлүнди. Булар уруқ-туққанлиқ иттипақлар әмәс, феодаллиқ егиликләр сүпитидә болди. Йәр, малға феодаллиқ мүлүк орниди. Езишниң феодаллиқ шәкиллири бесим болди.

Ақ Орда, Моғолстан, Абулхәйир ханлиқлириниң дөләтлик вә сәясий-мәмурий түзүми бирдәк болди. Дөләт башчиси хан болуп, униң бийлиги мирас бойичә өтүп турди. Дәстүр бойичә бәг, әмирләрниң ханни жария қилиш, сайлиши сақланди. Ханниң башқуруши вә бийлиги һәр дайим феодаллиқ һөкүмран синипниң ихтияриға бағлиқ болди. Ханларниң йенида ханлиққа тәәллуқ мәсилиләрни һәл қилиш үчүн хан кеңиши чақирилди. Улуслар билән қәбилиләр ара бирләшмиләрниң башчилири ханға беқинда еди. Хан уларға әлни башқурушқа, селиқ жиғишқа рәсмий қәғәз берәтти. Шуңлашқа улар хан алдида жавапкәр еди. Көчмән феодалларниң вәкиллири өзлиригә беқинда хәлиқни толуқ бийләтти. Улар мәмурий-сәясий *вә сот бийлигиниму жүргүзди.* Һәрбий күчи бесим феодаллар бәзидә ханға беқинмай, һакимийәтни тартивелишқа һәрикәтму қилип туратти.

Хан кеңиши феодал һөкүмран синиптин — ханниң уруқ-туққанлиридин, роһанийлардин тәркип тапқан. Жиғинларда, мәйрәмләрдә тәртипни тәминләйдиған мәхсус кишиләр — *ясавуллар* дәп атилиду. Дөләт иш

қәғәзлири *мөр* бесилип, тәстиқлинәтти. Яйлақ вә терилғу йәрләрниң, мал-варанниң әмәлияттики егиси феодаллар болди. Әскәр *ләшкәр* асасида қурулди. Улар: онлуқ, йүзлүк, миңлиқ, түмәнләрдин (10 миң ләшкәрдин) турди. Ақ Орда, Моғолстан, Абулхәйир ханлиғи, Ноғай ордиси феодаллиқ мәмликәтләр болди.

Соал вә тапшуруқлар

1. Алтун Орда қачан, қандақ қурулғанлиғини ядиңларға чүшириңлар. 2. Ақ Орда Алтун Ордидин қандақ, қайси ханниң вақтида бөлүнди? 3. Тохтамуш Ақ Ордиға қандақ хан болди? 4. Моғолстан қандақ қурулди? 5. Абулхәйир ханлиғиниң қурулуши вә күчийиши һәққидә сөзләп бериңлар. 6. Үч мәмликәтниң сәясий түзүмини селиштуруңлар.

§ 5. НОҒАЙ ОРДИСИ. ШИМАЛИЙ ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСИ ВӘ XIII—XV ӘСИРЛӘРДИКИ ҒӘРБИЙ СИБИРЬ

Ноғай Ордиси. *Ноғай* — адәмниң исми. Алтун Орда әскириниң қолбашчиси, Чиңғис хан әвладидин чиққан ханларниң бири. Жоши ханниң нәвриси. У жүрүшини Бату билән башлап, Алтун Ординиң 5 хани дәвридә қолбашчи болди. Батуниң тапшуруғи бойичә Кавказ вә Персиядә урушлар жүргүзди. Египет билән дипломатиялиқ мунасивәт орнатти. Алтун Ординиң хани Берке өлгәндин кейин, Дондин Дунайғичә болған кәң-таша территория Ноғайниң назаритидә болди. 1273-ж. Ноғай Византия императориниң қизиға өйлиниду. У Польша, Венгрия, Болғария, Сербия вә бәзи бир рус князьлиқлириғә қарши чапсан-чапсан һужум қилип турди. Бу мәмликәтләр Ноғай хан билән иттипақ түзүшкә интилди. Ноғай Алтун Ординиң Беркедин кейинки ханлириға тәсир көрсәтти. Абройи өсүп турған Ноғайдин қутулуш үчүн униңға қарши уруш башланди. Алтун Ординиң хани Тохтамуш 1306-ж. утуқ қазинип, Ноғайни өлтүрди. Униң қол астидики уруқлар Каспий әтрапиға көчүп кәтти. Мошу *Ноғай ханға* (1260—1306) *қариған рулар Ноғайлиқ яки Ноғай ели дәп атилип кәткән.* Дәсләпки вақитларда бир иттипақта болуп, кейин бөләк-бөләк улус болған һазирқи Оттура Азия хәлиқлириниң көпчилиги узақ жиллар бойи Ноғайлиқ улуси санилип кәлди. Өзбәк ноғай, қазақ ноғай, улуқ ноғай, көчмән ноғай, қирим ноғай,

серик ноғай, қарикалпақ, қаричай ноғайлар болуп бериракта бөлүнди.

Алтун Ординиң ғулиши вә Ак Ординиң һалсириған вақтида Қазақстан йеридә бирдин-бир мәмликәт *Ноғай Ордиси* пәйда болди. XIII әсирниң 70-жж. Батуниң оғли *Мәңгү-Төмур* Ноғайларға Волга бойидин йәр бөлүп бәрди. Бу йәргә Ноғайниң қаримиғидики уруқ вә улуслар көчүп кәлди.

Ноғай Ордиси вақтида феодаллиқ мәмликәтлик бирләшмә болди. Униңға қарашлиқ қәбилиләр Волгидин Иртышқичә, Каспий вә Арал деңизлиридин Қазан вә Тюменьғичә болған йәрләрдә көчүп-қонди. Ноғай Ордисиниң мәркизи Яик дәриясиниң қуюлушидики *Сарайчиқ* шәһири болди. Ноғайларниң асасий кәспи көчмән мал чарвичилиғи еди. Ордида феодаллиқ мунасивәт аста тәрәққий қилди. XIV ә. иккинчи йерими толуқ дегидәк ноғайлиқ ханлириниң өз ара һуҗумлириға толуқ вақит һесапланди. Оттуз жил ичидә жигирмидин ошуқ хан талан-таражға чүшүп, бирини-бири қирип-чепип, ноғайларниң бирлиги мутлақ йоқиди.

Ноғай Ордисиниң асасини салғанларниң бири Едиге еди. У XIV ә. ахирида (1396—1411) Алтун Ординиң бешида болди. Униң дәвридә ноғайлар Алтун Ордидин бөлүнгән көзгә көрүнәрлик феодаллиқ егиликләрниң биригә айланди. Едиге Алтун Ордини башқурған һалда “бәгләрниң беги”, “улуқ әмир” атиғини алди. Униң һөкүмранлиғи чәксиз зор болди. Чиңгис әвладидин хан сайлаш Едигә әвладиниң келишимисиз кобул қилинмайдиған дәстүргә айланди.

Ноғай Ордисиниң тәркивидә найман, арғин, қанли, алшин, қипчақ, қарлуқ, алаш, тамалар болған. Әлвәттә, буларниң арисида һөкүмранлиқ үчүн, отлақлиқ вә яйлақ үчүн дайим талаш-тартиш йүз берип турди. Ноғай Ордисини маканлиған қәбилиләр қазақ хәлқиниң шәкиллинишидә зор роль ойниди. Чоқан Вәлиханов Ноғай Ордиси билән қазақ ханлиғи хәликлириниң йеқин қериндашлиғи һәққидә: дәсләпки қазақ хани Жәнибек дәвридә достлуқ мунасивәттә һаят кәчүргән ноғайлар билән қазақларни “икки қериндаш Орда” дәп атиған.

XVI әсирдә Ноғай Ордисиниң Рус дөлити билән сода, ихтисадий вә сәясий алақиси күчәйди. XVI әсирниң иккинчи йеримида Россия Қазан вә Астрахань ханликлирини бесип алди, Ноғай Ордиси тарап, мустәқил егиликләргә бөлүнүп кәтти. Волгиниң шәркидә Чоң

Ноғайлиқ, ғәрбидә Кичик Ноғайлиқ улуси турди. Чоң Ноғайлиқ түркий хәлиқлири билән арилишип кәткән татар-монғул әвлатлири еди. Кичик Ноғайлиқ елини казак-оруслар Азов әтрапидин ғәрипкә қарап сиқип чиқарған. Шундақ қилип, ноғайлиқ бир нәччә улусларға бөлүнүп, Қирим ханлиғиға, улар арқилиқ түрк султанлиғиға бекинди. Шуңлашқа Чоң Ноғайлиқ Каспий қирғақ әтрапини, Волгиниң төвәнки тәрипидин униң сол йеқини яқилап, Уралғичә болған арилиқта яшиди. Чоң Ноғайлиқ князьлири Москваға вассал бекиндилиқни 1600-ж. Борис Годунов дәвридә қобул қилди, *Иштерек мирза* князь аталди. 1634-ж. қалмақларниң һуҗумидин кейин Чоң Ноғайлиқ Волгиниң ғәрбигә йөткилип, Кичик Ноғайлиқлар билән бирлишип кәтти. XVI ә. оттуриси Волгиниң оң қирғиғиға Азов әтрапиға Кубань даласи билән Донниң арилиғиға орунлашқан улуслардин ибарәт болған Кичик Ноғайлиқларниң XVIII ә. иккинчи йеримида Қирим хани вә Түркиягә бекинда болди.

XVIII ә. ахири — XIX ә. бешида Кичик Ноғайлиқлар Азов әтрапиға орнашти вә бир аз қисми Бухарест пүтүми бойичә Түркиягә көчти (180 миң адәм). Ноғай Ордиси әшундақ тарап кәтти.

XVI ә. оттурлири бурун Ноғайлиқ атилип қалгән улусларниң көпи (болупму Қазан, Астрахань ғулиған чағда), әлни бийлигән Исмаил әвладидин үз өрүп, Җәнибек әвлади башқурған қазақ ноғайларға қошулуп кәткән. Мошу чағда қазақ ханлиғиниң күч-ғәйрити ашти. Қасим вә Есим ханлириниң дәвридә қазақлар Улутавдин Сайрам, Ташкент, Бухара, Сәмәрқәнткичә, бир чети Волга, Яик даласини, деңиз әтрапини түгәл дегидәк өзлиригә қаритиду.

Шималий Қазақстан вә XIII—XV әә. Ғәрбий Сибирь

Сибирьниң кәң-таша йеридә пурғунлиған түркий қәбилилири қедимдин яшатти. Ғәрбий Сибирь хәлқи Қазақстан территориясидики хәлиқләр билән ихтисадий җәһәттин зич мунасивәттә еди. Чиңгисханниң җүрүшлиригә бағлиқ көплигән қәбилиләр җан сақлап Сибирьни панаһлиди. Улар йәрлик хәлиқ билән арилишип, қериндаш болуп кәтти.

Ғәрбий Сибирь қәбилилири билән хошна яшап, уларға хелә тәсир көрсәткән қазақ қәбилилириниң асасий сәвәпчиси қипчақлар болди. Иртиш, Ишим, Торғай даласидики қипчақлар: қулан-қипчақ, хитай-қипчақ, сағал-қипчақ, торайғир-қипчақ, мадьяр-қипчақ

дегән атиларға бөлүнди. Улутав билән Сирдәрия йәрлиридә башқа қәбилиләр билән биллә найман, керейт, меркит (ноғайлар) яшиди. Ғәрбий Сибирь йеридә қериндаш түркий тиллиқ қәбилиләрниң бирләшмилири болди. Бирләшмидә керейләр баш роль ойниди.

Моңғул басқунчилиғидин кейин Ғәрбий-Сибирь Жоши улусиниң тәркивигә кирип, Шайбани әвладиниң йери дәп һесапланди. Бирақ әлни башқуруш керейләрдин чиққан Тайбуғиниң қолида болди. Чиңгис әвладидин болмиғанлиқтин, у хан атиғини алалмиди. 1398-ж. Алтун Ординиң һакими Едигедин йеңилгән Тохтамуш Ғәрбий Сибирьға қечип келип, тайбуғилиқлардин қоллап-қувәтләш тапқан еди. Тохтамуш өлгәндин кейин тайбуғилиқлар Едигениң һөкүмранлиғини ихра қилди. Едиге өлгәндин кейин бийлик үчүн өз ара күрәш овж алди, буниңға Ақ Орда ханлириму арилашти. Мәғлуп болған *Шайбани әвлади Маһмут Ғожа Ғәрбий* Сибирьға қечип келип, ноғайларниң қоллиши билән хан дәп елан қилинди. (Маһмут Ғожа Едигениң оғли). Ғәрбий Сибирь ханлиғиниң пайтәхти Тура шәһири болди.

1428-ж. Абулхәйир хан Ғәрбий Сибирьға жүрүш қилип, утуққа еришти вә Маһмут Ғожини әсиргә чүшәрди вә андин өлтүрүвәтти. Ғәрбий Сибирь Абулхәйирниң қолиға өтти.

1468-ж. Абулхәйирниң вапатидин кейин Ғәрбий Сибирь ханлиғиға Шайбани әвлади *Ибақ* хан болди. Ибақ хан Жәнибек вә Керейлар билән иттипақ түзүп, Абулхәйирниң туққини Шәйх Һәйдарға қарши күрәшкә чиқти вә уни өлтүрди. Астрахань йенида оңушсизлиққа учриған Ибақ ноғайларниң қоллишида Ғәрбий Сибирьдики өз һакимийитини сақлап қалди. Шундақ қилип, қол астидики йәрлирини техиму кәңәйтти.

Ибақ хан вақтида рус дөлити билән алақә орнитилди. 1481—1483-жж. у Иван III гә әлчи әвәтип, достлуқ иттипақ қуруш, сода-сетиқ мунасивәтлирини яхшилаш һәққидә шәртнамә түзди. Ибақ ханниң башқурушиға нарази болған йәрлик феодаллар исиян көтирип, уни өлтәрди. Ибақниң орниға *Мәһәммәт хан* болди.

Соал вә тапшуруқлар

1. Ноғай Ордисиниң пәйда болуши қандақ тарихий шараитларға бағлиқ? 2. Хәритидин ноғайлар жайлашқан йәрләрни көрситип, егилик үчүн әһмийитини чүшәндүрүңлар. 3. Қазақлар билән ноғайлар

арисидики достлуқ мунасивәтниң асаси немә? 4. Ноғай аталғусини қандақ чүшинисән? 5. Ноғай Ордисиниң тарқилиш сәвәви немигә бағлиқ? 6. Ноғай Ордисиниң тәркивидә қандақ қәбилиләр болди? 7. Қазақлар Ғәрбий Сибирьға қандақ шараитларда берип орунлашти? 8. Сибирьда яшиғучи қәбилиләр қандақ аталди?

§ 6. ТӨМҮР ӘСКӘРЛИРИНИҢ АҚ ОРДА ВӘ МОҒОЛСТАН ТЕРРИТОРИЯСИГӘ ЖҮРҮШЛИРИ.

Төмүрниң урушлири. XIV ә. иккинчи йеримида Алтун Орда билән Чағатай мәмликитиниң ғулишиға бағлиқ бир нәччә феодаллиқ егиликләр пәйда болди. Тохталсиз урушлар вә өз ара жанжаллар әлниң ихтисадиға, содиға зор зиян йәткүзди. Феодаллар карванларни булап-талиди. Әмгәгчи хәлиқ рәһимсиз езилди. Терилғулуқ йәрләр, бағлар, қишлақлар чөлдәрәп бош қалди. Хәлиқ аммиси арисида наразилиқ пәйда болуп, күчәйди. Хәлиқ аммиси көтирилди.

Мошундақ шараитта жирик феодаллар билән содигәрләр хәлиқ һәрикитидин чөчүп, уни күч билән бесип турғидәк сәясий һөкүмранлиқни һажәт қилишқа башлиди. Уңдақ адәм тепилди. У — **Әмир Төмүр** болди. (1336—1405). Төмүр Барлас қәбилисидин чиққан Тарағай бәгниң оғли еди. Егиликни башқурғучиси, әскәр беши болуп көплигән ханларға хизмәт қилған у һеч нәрсидин қайтмиди, һакимийәт үчүн киши өлтүриштинму янмиди. Әмир Төмүр Һүсәйин иккиси 1366-ж. Сәмәрқәндики хәлиқ һәрикитини, моғолларға қарши азатлиқ күрәшкә чиққан шәһәр хәлқини рәһимсиз жазалиди.

1370-ж. Әмир Төмүр Һүсәйинни өлтүрүп, Мәвраннәһрдики һакимийәт бийлигини тартивалди. Төмүрниң оттуз жил һөкүмранлиқ қилған дәври хошна өлкә вә әлләргә тәжавузлуқ урушлар жүргүзүп, дуния йүзилик империя қуруш һәрикитигә толуқ болди.

XIV ә. 70—90-жж. Төмүр Шәрқий Дәшти-Қипчаққа, Йәттису, Тянь-Шанға он рәт жүрүш қилди. Ақ Ордиға жүрүш қилишиға Тохтамушниң униң йениға қечип келиши пәқәт банә еди. Төмүр Тохтамушни қуралландуруп, атландурғандики мәхсити Түркстанни өзигә қошуп елиш еди. Андин Ақ Ордиғиму йол ечилидиғанлиғи ашкарә еди. 1374—1375-жж. Тохтамушниң биринчи жүрүши Савран түвидә онушсиз аяқлашти. Төмүр униңға нурғун әскәр берип, қайта атландурди, лекин иккинчи мәртә йәнә мәғлуп болди. Төмүрниң иш-

һәрикити Орус ханға якмиди. У Сарайдин атлинип чиқип, өз әскәрлири билән Сиғанакқа йетип кәлди. Төмүр нурғун әскәр билән Отрарға йетип кәлди. Икки тәрәп үч ай давамида уруш ачалмай туруп қалди. Ахири Орус хан Сиғанақтин чиқип кәткәндә Төмүр һуҗум башлап, униң балиси башқурған 10 миң әскәрни вәйран қилди. Орус хан көп өтмәй вапат болди. Төмүр Тохтамушни Савранда қалдуруп, техи бесип алмиған барлиқ Дәшти-Қипчақниң падишаси болусән дәп ишәндүрди.

1377-ж. Орус ханниң балиси **Төмүр Малик** билән Тохтамушниң оттурисида Савранниң йенида қаттиқ җәң болди. Бу җәңдә Тохтамуш йеңилди. 1378-ж. Тохтамуш йеңи күч топлап келип Сиғанақни бесип алди. 1379-ж. Төмүр Тохтамушни Төмүр Маликниң қишлиғи Қариталға атландуруп, уни шу йәрдә вәйран қилишни буйриди. Мошу вақиттин башлап Тохтамуш өзини Ақ Орда һакими дәп һесаплиди. Ақ Ординиң көплигән әмирлири униң тәрипигә өтти. 1380-ж. у Сарай, Һаҗи-Тарханни вә Қирим һәм Мамай ордисини бесип алди. Мамай мошу жили Куликов даласида Дмитрий Ивановичтин йеңилип қалған еди.

Төмүр бесип елиш җүрүшлирини Қазақстанниң җәнубий-шәриқ вә Қирғизстан йеригә бурди.

Төмүрниң Моғолстанға җүрүши.

1371—1372-жж. Төмүр Моғолстанға өзиниң дәсләпки җүрүшини башлиди. Униң әскәрлири Алмилиққа келип керейларға қахшатқуч зәрбә бәрди. Төмүр буниң билән қанаәтләнмәй Моғолстанға йәнә атланди. Шундақ қилип, Иссиққөл әтрапидики шәһәрләрни вәйран қилип, нурғун олҗа билән кәйнигә қайтти. Буни чарлаш җүрүшлири дәп һесаплиған Төмүр 1375—1377-жж. Моғолстанға йәнә бир нәччә һуҗум қилди. 1376-ж. Сайрам, Талас түзлиңи арқилиқ Йәттисуға ичкириләп кирип, Чарин чаткилидин өтүп улар Моғолстан әскәрлирини йәр билән йәксән қилип, қачқанлирини Или дәриясиғичә изму-из қоғлиди. Шундақ қилип, Төмүрниң әскәрлири олҗиға ғәриқ болди. Мошу жили Төмүр Моғолстанға йәнә 30 миң әскәр атландурди. Бирақ қолбашчилар әскәрни Сәмәрқәнтни бесип, булап-талашқа буруп кәтти. Йеңилип қалған қолбашчилар Ақ Ордиға кечип кәтти. Униндин чиқип Моғолстанға берип, уларни Мәвраннәһрға җүрүш қилишқа езиқтурди. Моғолстанниң көп әскири келиватқанлиғини билгән Төмүр уларниң алдидин чиқти.

Жүрүш қилип келиватқанлар кәйнигә бурулди. Төмүр уларниң изидин қоғлап, Нарин түзлиңидә қоғлап йетип, шу йәрдә бит-читини чиқарди. 1377-ж. Төмүр Моғолстанға йәнә бир жүрүш қилди. Қолға чүшкән малниму, адәмләрниму Мәвраннәһрға һайдап келип, қуллуққа сатти. Йәттису йери һаңғирқай бош қалди. Еғир зәрбидин хелә вақитларғичә һошиға келәлмиди.

1388-ж. Төмүр Моғолстанға йәнә бир жүрүш қилдидә, бундин кейин Хорезм вә Иранға атлинишқа бәл бағлиди. Бу вақитта Төмүр билән Тохтамушниң мунасивити кәскинлишип кәткән еди. Мамайниң Куликовтики мәғлубийитидин кейин Тохтамуш Алтун Ордидики бийликни өз қолиға алған еди. 1387-ж. Төмүр билән Тохтамуш арисида узаққа созулған қаттиқ уруш башланди. Кавказдики Қура дәриясиниң йенидики жәңдә Тохтамуш йеңилип қалди вә қечип жүрүп өзигә достлар тапти вә әшуларниң ярдими билән қайтидин әскәр топлиди.

1389-ж. Моғолстанда *Туғлуқ Төмүрниң* оғли *Хизир Ғожа* хан болди.

1388-ж. Төмүр Ирандин Мәвраннәһрға қайтип кәлди. Исиян көтәргән Хорезм хәлқини кирип, пайтәхти Үргәнични айимай булап-талиди. 1389-ж. Төмүр Түркстанни бесивелиш үчүн атланди. Бирақ Тохтамушниң Йаси шәһирини вәйран қилип, шу әтрапта жүргәнлигини аңлап, униң иттипақдиши болған Моғолстанни йәнә бир қетим опилаң-топилаң қилиш үчүн Түркстанға кирмәй кәйнигә қайтти. 1390-ж. Төмүр Моғолстанға йәнә көп әскәр әвәтип өлкини айимай кирип, булап-талашни буйриди. Моғолстан мошу зәрбидин кейин бит-чит болуп, аман қалғанлири башқа яқларға жан сақлап қечип кәтти.

Төмүр Моғолстанни хану-вәйран қилип болғандин кейин Дәшти-Қипчақ йеридики Тохтамушқа қарши атланди. Төмүр 1391-ж. 200 миң әскәр билән Тохтамушқа қарши һәл қилғучи жәңгә чүшти вә уни вәйран қилди. 1395-ж. Тохтамуш йәнә күч топлап Кавказдики Терек дәриясиниң вадисида Төмүр билән жәңгә чүшти вә йәнә йеңилип қалди. Төмүр униң изиға чүшүп, йолда учрашқанниң һәммисини хану-вәйран қилди. Алтун Ординиң пайтәхти Сарай Беркени хану-вәйран қиливәтти.

XIV ә. 90-жж. Төмүр Иран, Афғанстан, Кичик Азия, Поволжье, Кавказ, Қазақстан вә Оттура Азияни өз ичигә алидиған зор мәмликәт қурди.

1404-ж. Төмүр Хитайға жүрүш қилди, лекин сәпәр үстидә ағрип келип, кәйнигә янди. 1405-ж. Отрарда вапат болди. Төмүр өз һакимийитиниң тиригн ретидә ислам динини қаттиқ һимайә қилди. Оттура Азия шәһәрлиридә мечит, мәдрисиләр салдурди. Түркстанда һәзрәт Султан Әхмәт Яссавийниң мәкбәриси қәд көтәрди.

Төмүрниң жүрүшлири реакцион сүпәткә егә болди. У бекиндурулған әллиригә интайин қаттиқ қариди.

Умумән, Төмүр мәмликити қиличниң биси, нәйзиниң учи билән қурулған мәмликәт еди, у қурал күчи биләнла можут болуп турди. Төмүр өлгәндин кейин күчийип кәткән феодаллиқ талаш-тартишлар бу империяниңму бешиға йәтти.

Соал вә тапшуруқлар

1. Әмир Төмүр һакимийәт бешиға қандақ көтирилди? 2. Төмүр Тохтамушқа немишкә көп әскәр берип Ақ Ордиға һайдап салди? 3. Тохтамуш билән Әмир Төмүрниң узунға созулған урушқа беришиға немә сәвәп болди? 4. Әмир Төмүр империясиниң тәркивигә қандақ мәмликитләр вә йәрләр кирди? 5. Төмүрниң Тохтамушни, Түрк, Иран, Моғолстанни талқанлишиниң Казақстанға қандақ тәсири болди?

ҚОШУМЧӘ МӘЛУМАТЛАР

(Мәтбуат материаллиридин)

Асқақ Төмүр

Әмир Төмүр — өз дәвриниң пәрзәнти. Униң қияпитидин шу заманниң мүҗәз-хулқи, иш-һәрикити, пәм-параситн, охшашлиқ вә зиддийәтлири толуқ көрүниду. Төмүр яш вақтида сарайға йеқин жүрүп, тәхт билән бийлик үчүн күрәшниң, сатқунлуқ вә явузлуқниң, хаинлиқ вә икки үзлүклүкниң һәр хил түрлирини көрүп чоң болди.

Төмүр яш вақтида: "Әгәр худа халиса, мәнму хан болушқа тиришип, йеза-қишлақ, шәһәр вә ордиларни бийләймән",— дегән екән.

Төмүр Алтай билән Атирав арилиғини елип ятқан Турандики Дәшти-Қипчақ елиниң бийлигигә һәр кимниң талишиватқанлиғини ениқ байқиди. Төмүрниң өзиму Маврәннәһрдики қоңират уруғидин (ру) чиққан Әмир һүсәйингә, бирдә Моғолстанниң хани Туғлуқ Төмүргә, йәнә бир чағда униң оғли Илияс Ғожиға, андин Барлас Ғожиға, кейинирәк қайтидин һүсәйингә хизмәт қилди. Төмүр

һүсәйинниң һәдиси Улжан Турханға өйлинип, һакимийәт чоққисиға аста-аста өрлиди. Тәхт ғил, таж турақсиз еди. Жигирмә йешида тавлинип, талай-талай һәрбий мәшиқләрни үгинип, һаят мәктивидин өткән Төмүр бу әһвални яхши билди.

1362-ж. Сейстанда болған вақиә Төмүргә оңай болмапту. У мошу жәңдә еғир яридар болуп, әжәл ағзидин аранда аман қапту. У жәң тоғрилиқ Төмүр: "Жәң раса қизиди. Мән болсам он икки жәңчим билән жәңниң раса оттурисида болдум, бир чағда бири путумға, иккинчиси оң җәйнигимгә икки оқья қадалди... Қизиқлиқ үстидә яридарланғанлиғимни сәзмәптимән. Худаниң қоллиши билән дүшмәнни чекиндүрүп, пуқиритип қоғлиғандин кейинла һошумни жиғдим",— дегән екән.

1370-ж. апрельниң 10-ни у Әмир болуп пүткүл Мавраннаһрниң әскәр башлиқлиридин қәсәм-яд елип, юлтузи янған вақти келиду. Қанитини кәң йейип, бүйүккә ғулач атти. Сәясий бийликниң һәр хил усуллирини толуқ билгән Төмүр бир қанчә мәмурий йолларни киргүзүп, мәмликәтни мустәһкәмләш ғемини қилди. У өз рәһбәрлигидә яздурған "Төмүр түзги" китавида қандақ жәмийәт әрбаби екәнлигини көрситип, шу дәвирниң иҗтимаий-җәмийәтлик түзүлиши тоғрилиқ далил хуласә чиқириду. Қол астидики адәмләрни он икки топқа бөлүп, қайсисиға қандақ қараш керәклигини ейтип, характеристика бериду. Бу Асқақ Төмүрниң сәясий вәсийәтнамиси еди. Мошуниңға қарап Әмир Төмүрниң қандақ адәм, қандақ тәшкилатчи, қандақ паалийәтчан болғанлиғини байқашқа болиду. У түрк тилиға зор әһмийәт берип әтрапиға шаир вә рәссамларни, сазчи вә алимларни топлиди. Умумий түрк мәдәнийитиниң риважлинип, гүллишигә чоң һәссә қошти. Бәзи тарихчилар "Төмүр зор мәлуматлиқ адәм болған",— дәп баһалиди.

Сирия тарихчиси Ибн Әрәпшах өзиниң "Төмүр паалийитиниң карамити" дегән әмгигидә төвәндикичә тәсвирләйду: "Төмүр егиз бойлуқ, кәң ғоллуқ болуп, қоюқ сақаллиқ... оң путини аяп басидиған, өткүр көзлүк, күчлүк авазлиқ. Әжәлдин қорқмайдиған өткүр ойлуқ, һеч нәрсидин әйимәнмәйдиған қорқумсиз киши еди. Униң үстигә рәнжисиму, хошал болсиму башқиларға анчә сәздүрмәтти".

"Төмүр түзгиниң" бир бетидә: "Он икки йешимдин башлап һәр түрлүк вилайәтләрни арилап, бәхитсизлик билән күрәштим. Планлар түзүп, рәқиплиримниң ләшкәрлирини талқанлидим, палванлар вә жәңчиләрниң рәнжишини, аччиқ сөзлирини аңлидим, бирақ уларниң пикирлиригә тән берип, уларниң разилиғини алдим. Хәлиқниң турмуш, һаятини яхши билдим. Зиялиларға қериндишимдәк, авам хәлиққә баламдәк қаридим. һәр вилайәт, һәр шәһәр аһалисиниң иш-һәрикитини вә урпи-адәтлиригә маслаштим... Мениң бәхтимниң ялқуни һәммигә тәгди... Униңға қошумчә қәлбимдә деһриванлиқму орун тапти,— дәп язди.

Төмүр дәсләпки жүрүшини Хорезмгә ясиди. Үч рәт һуҗум қилип, Тохтамуш ханни қоллиғанлиғи үчүн мәмликәт пайтәхти Ургәнчни толуқ хану-вәйран қилип, униң орниға арпа тәргүзди. Әмир Төмүр билән Тохтамушниң мунасивити кәскин болди. Тохтамушниң икки үзлүклик қилип қанчә қетим қарши һәрикәт қилғиниға қаримастин, алдиға кәлгәндә барлиқ қилмишиға мәртләрчә кәчүрүм қилип, үч мәртә қолидин чиқирип қойған тәхтигә қайта олтарғузди.

Әмир Төмүр зәһирини төкүп, Ургенични түп-түз қиливәткини билән, өзи яхши көрүп пайтәхт қилған Сәмәрқантни гүл қиливәтти. 1381-ж. Хорасанни алғандин кейин Төмүр ерик-өстәңләр қаздуруп, чиғир орнитип, трубилар тартқузди.

Әмир Төмүр вақтида ғәрип вә шәриққә диққәт ағдуруп, үч жиллиқ (1386-ж.), бәш жиллиқ (1392-ж.) вә йәттә жиллиқ (1399-ж.) уруш ечип, интайин чоң жүрүшләр қилди. 1383-ж. Сейстанни, 1393-ж. Ғәрбий Парис вә Ирақни, 1398-ж. Һиндстанни бесип елип, 1395-ж. Тохтамушқа Терек дәриясиниң йенида дәккә бәрди.

Дунияни титритип, айлиқ йолни аттин чүшмәй һәптә ичидә бесип, шәһрити ешип 27 мәмликәткә падиша болған, ғәзивидин жаһан титрәйдиған қудрәтлик Әмир Төмүр қанчилик басқунчи болмисун, әл-жутниң ой-пикригә хиянәт қилип, йәр-су намлирини өзгәртишкә һәрикәт қилмиди.

Евразияни титрәткән, әҗайип қолбашчи Хитайға жүрүш қилишқа тәйярлиниватқанда соғ тегип 1405-ж. 25-январьда һазирқи Төмүр станциясидә дуниядин өтти.

Улуқ дөләт тарап, Төмүр әвладиниң ахири һәсрәтлик аяқлашти. Тебриядә Қара Йүсүп рәһимсизлик билән униң чоң оғли Мираншахниң каллисини алди. Улуқ астроном Улуқбәгни өзиниң оғли Абуталип өлтәрди. Бабур болса Кербала чөли арқилиқ Һиндстанға йетип, 1526-ж. йеңи Улуқ Моғоллар әвладиниң һулини салди. Төмүр өз әҗили билән өлсә, әвлади қәстәнликниң қурвини болуп, дуниядин өтти. Асасән, Төмүр тухуминиң йоқилишиға Жошиниң бәшинчи әвлади — Шейбани хан (1451—1510-жж.) болди.

Сабиқ Кеңәш тарихчилири инсанийәт тарихиға алилиқ билән қариди. Худди бир Ғәрип — алтун, Шәриқ — көк тийин һесапланди. Чиңгис, Бату вә Төмүр десә, қуйқа чечи тик туруп, "қанхор",— "басқунчи" дәп баһалиди. Хәлиқ хатириси адил! Хан бол, қара бол — өтмүшни унтимай ядида сақлайду. Мошуниңға бағлиқ тарихқа чоңқурарақ нәзәр ташлап, көз қараш вә пикирләрни адиллиқ билән өзгәртидиғанму вақит йәтти.

§ 7. ЕГИЛИКНИҢ ҚАЙТА ӨРЛИШИ

Мал чарвичилиғи. *Қазақстанниң бепаян йеридә мал чарвичилиғиниң асасий үч түри — олтиришлиқ, көчмән вә йерим көчмән түрлири болди.* Олтиришлиқ мал чарвичилиғи Қазақстанниң җәнубида риважланди. Җәнупта мал чарвичилиғи суғирилидиған вә бенәм деханчилиқ билән улашти. Шуниң билән биллә бу йәрләрдә йерим көчмән мал чарвичилиғи сақланди. Әтиязлиғи язда яйлаққа чиққан малчилар соғ чүшиши билән қайтидин қишлақларға қайтиду.

Маңғиставниң қурғақ даласи вә чөллүк өлкилирини маканлиған Арал әтрапида яшайдиған мал өстәргүчиләр пүткүл жил бойи дегидәк яйлактин-яйлаққа көчүп жүрди.

Йәттисуда көчүп-қонуш бираз қисқа болди. Қишлиғи — тағ етигини, дәрия бойини, Балхаш әтрапида тағниң чөплүк-яйлақлирини пайдиланди. Қой вә ат өстүрүш алдинқи орунда турди. Бәзи байларниң 500 миңдин ошуқ қойи болған. Пәқәт олтиришлиқ наһийәләрдила қара мал (сийир) өстүрүлди.

Мал чарвичилиғи мәһсулатлиридин гөш, сүт, май, қимиз вә башқиму тамақ түрлири елинип, кийим-кечәк, егә-тоқум, өйгә керәк буюмлар: кигиз, тасма, қачақомуч в. б. ясалди. О олаш, белиқ тутуш кәсиплириму болди.

Моңғул басқунчилиғидин кейин мал чарвичилиғиниң әһмийити техиму ашти. Йерим көчмәнчилик билән селиштурғанда көчмән чарвичилиқниң үлүши өсти.

Деханчилиқ. Моңғул басқунчилиғидин кейин Қазақстан йеридә вәйран болған деханчиликни қайта тикләш чарилири қолға елинди. Ақ Ординиң һөкүмранлири (Ерзен хан, Мубарәк хан, Орус хан, Барак хан) территорияниң җәнубидики деханчилиқ очақлирини келипиға кәлтүрүшкә тиришти. Чарвичилиқ наһийәләр билән деханчилиқ наһийәләр арисидики ихтисадий мунасивәт мустәһкәмләнди. Ақ Орда деханчилиқниң тәрәққий етишигә шараит яратти. XIV ә. Сирдәрия йенидики *Сиғнақ шәһириниң әтрапи деханчилиқ өлкиниң җүриги еди.* Шәһәр вә униң әтрапидики аһали суғирилидиған деханчилиқ билән мәшғулланди. Бағ-варанлар өстүрүлди, данлиқ зираәт терилғулуқлириниң һәҗими артти. Өстәңләр қезилди, шәһәрдә суғириш системиси тартилди, тосмилар ясалди.